

Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor

Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?

*Egy kutatási program keretei**

I. TÉZISEK

Az alábbiakban olvasható szöveg azoknak az elméleti, módszertani és historiográfiai megfontolásoknak az összefoglalása, amelyek egy konkrét, az 1708 és 1848 között született magyar (bár nem mindig magyar nyelvű!) politikai irodalom vizsgálatára irányuló politikai eszmetörténeti kutatás kereteit jelentik. S bár állításaink elsősorban ebben a szűkebb összefüggésben értelmezhetőek, mégis érdemesnek gondoltuk nyilvánosság elé tárni őket, mert úgy véljük, mindazok számára szolgálhatnak bizonyos tanulságokkal, akik érdeklődnek a korszak politikai eszmetörténete iránt. Gondolatmenetünk kiindulópontja pedig a következő: érdemes és számos újdonsággal kecsegtető vállalkozás lenne az 1708 és 1848 közötti időszakban keletkezett hazai politikai irodalmat a korabeli diskurzusok kontextusában, azaz elsősorban eszmetörténeti szempontból újraolvasni. Ehhez először is azokra az 1990-es évektől befogadott brit, német és francia iskolák eredményei nyomán újragondolt módszertani ajánlatokra¹ kellene támaszkodni, amelyek mostanra számos érdekes, főleg a 17. és a 19. századra vonatkozó tanulmány és monográfia számára jelentettek inspirációt.² Továbbá szükség volna arra, hogy a vizsgálódás fókuszába ne a 19. század „uralkodó eszméinek” előtörténete, hanem „a működő rendi alkotmány korának” diszkurzív politikájá kerüljön.

Ez szükségképpen előfeltételezi nem csupán azt, hogy még a korábbinál is nagyobb figyelmet kellene, hogy kapjanak a 18. századi politikai kultúra jellegzetes nyelvei, beszédmódjai és szótárai, de egyúttal azokat a szociokulturális kontextusokat is fokozottan számításba kellene venni, amelyekbe ágyazódva ezek

* A tanulmány az OTKA NI-69207-es számú pályázatának támogatásával készült. A kutatás háttérét nagyrészt az ELTE ÁJK politológia szakján több fél éve működő kutatószeminárium tagjai jelentik: a szerzőkön kívül Antal Zalán, Bodnár-Király Tibor, Finta László, Hrenyu Attila, Kulcsár Annamária, Nagy Ágoston és Varga Dániel. A cikk korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért köszönetet szeretnénk mondani Cieger Andrásnak, Fazekas Csabának, Kontler Lászlónak, Szijártó M. Istvánnak, Szilágyi Mártonnak, Vaderna Gábornak és a *Korall* szerkesztőinek.

¹ Lásd például Bence 1993; Gángó 1999, 2002; Halmos 2003; Horkay-Hörcher 1997, 2006; Kontler 1997; Szabó 1998, 2003; Trencsényi 2007.

² Az előzőekben említettek mellett lásd például Bene 1999; G. Etényi 2003; G. Etényi – Horn 2005, 2008; Trencsényi – Zászkaliczky 2009.

a diskurzusok léteztek. Mivel 1708 és 1848 között Magyarországot felekezetiileg, rendileg, etnikailag, nyelvileg, professzionálisan vagy épp regionálisan tagolódo politikai szubkultúrák³ sűrű szövődéke hálózta be, ezeknek a lokális nyilvánosságoknak a története, bekapcsolódásuk a politikai eszmék birodalmi vagy épp európai keretek között zajló cirkulációjába legalább olyan érdekes lehet, mint az országos politika. Ily módon válhatna a 18. századra vonatkozó eszmetörténeti kutatás a maga szempontjai révén az öröndetesen megújult társadalomtörténeti vizsgálódások hasznos kiegészítőjévé, s nem melleleg segíthetne újragondolni azt a magyar historiográfiai hagyományban oly nagy szerepet játszó problémát, hogy vajon a politikai irodalom 1790-es évek elején tapasztalható nagy fellendülését a reformkortól elválasztó évtizedek kapcsán mennyiben és milyen módon beszélhetünk kontinuitásról, illetve diszkontinuitásról. Hogy ne áruljunk zsákba-macskát: úgy tűnik, egy ilyen típusú újraolvasás sokkal több összekötő kapcsot, sokkal nagyobb mértékű folytonosságot találhat a reformkor első évtizedének politikája és a 18. század utolsó évtizedei között, mint azt általában feltételezni szokás. De hogy ez a nagyfokú kontinuitás láthatóvá váljon, ahhoz valójában a megközelítésmód újragondolására volna szükség, magyarul: részben mást, részben máshogy kell keresni.

Úgy véljük, a kutatás kiindulópontjául szinte magától kínálkozik a *Ballagi-gyűjtemény* jól ismert és mégis, kevésbé olvasott anyaga. Egyrészt azért, mert könnyen hozzáférhető és jól kezelhető, illetve Ballagi Géza klasszikus munkája⁴ is erre a szövegtörzshöz épült, másrészt azért, mert még ezeknek a korabeli politikai diskurzusoknak csupán kisebb részét reprezentáló nyomtatott forrásoknak a lehetőségei sincsenek a legkevésbé sem kimerítve.

Tanulmányunk felépítése a következő: előbb foglalkozunk a korszakkijelölés problémájával, majd kitérünk azokra a főbb historiográfiai problémákra, amelyek gondolatmenetünk megfogalmazására készítették. Ezután tárgyaljuk azokat a metodológiai kérdéseket, amelyeket a kutatás szempontjából a leginkább relevánsnak érzünk, majd röviden áttekintjük a *Ballagi-gyűjteményt*, mint a kutatás lehetséges és kívánatos kiindulópontját, végül két példa segítségével jelezzük azokat a témákat, fogalmakat, problémákat, amelyekben ez a kutatás új szempontokkal, eredményekkel kecsegtet.

II. A KORSZAKHATÁRRÓL

Nem kétséges, hogy javaslatunk egyik legfontosabb és alighanem legvitathatóbb pontja a vizsgálandó korszak időhatárainak kijelölése. Az 1708-as és az 1848-as terminusok közé eső száznegyven évet nevezhetjük akár a „működő rendi alkotmány korának” vagy „hosszú 18. századnak”, az elnevezés azonban másodla-

³ Tóth 1991.

⁴ Ballagi 1888.

gos javaslatunk tartamához képest: a magyar politikai eszmék történetében ez a száznegyven éves időszak számos olyan vonást mutat, ami miatt gyümölcsöző kísérlet lehet az ekkoriban keletkezett szövegeket egyetlen történeti kontinuum részeként értelmezni, egyetlen történet keretei között elbeszélni.

Természetesen egy ilyen „hosszú 18. század” típusú korszakkonstrukcióba nem szabad többet belelátunk, mint ami valójában: azaz egy olyan – némi-képp önkényesen megválasztott – nézőpontként érdemes felfogni, ahonnan nézve a történeti jelenségek egy bizonyos módon látszanak elrendeződni. De, mint minden nézőpontnak, ennek is megvannak a maga optikai torzításai, megnyúlásai és rövidülései, amit a legjobban talán a reformkor kapcsán lehet érzékelni. A 18. század felől nézve gyanúsán sok kora újkori vonást fogunk találni a reformkori magyar politikában, s feltűnően kevés eredetiséget, legalábbis, ha egy a 19. századi kiindulópontú történeti narratívával vetjük össze a sajátunkat. Az igazi kérdés az, hogy vajon többet és jobban tudhatunk-e meg, ha felvállaljuk ezeket a sajátos nézőpontunkból adódó torzulásokat. A mi válaszuk – aligha meglepő módon – az, hogy igenis van értelme, s számos újdonsággal kecsegtet, ha legalább egy projekt erejéig a „működő rendi alkotmány korának” előtörténeteként nézünk a 17. századra, s utótörténeteként a reformkorra.

Korszakkijelölésünk gyenge pontjának tűnhet az is, hogy egy eszmetörténeti kutatásban a lehető legszűkebben vett politikatörténeti időhatárokat veszünk figyelembe: vagyis a Rákóczi-szabadságharcot lezáró Diéta kezdő és a forradalomba torkolló utolsó Diéta záró időpontját, amit azonban több okból sem érzünk igazán meggyőző ellenérvnek. Mindenekelőtt azért, mert két olyan politikatörténeti eseményről van szó, ami nem csupán strukturálisan befolyásolta a magyar politika működését (1708–1712 között megszilárdult, helyreállt a rendi dualizmus rendszere, 1848 és 1850 között pedig több lépcsőben számolódta fel a rendi alkotmány alapvető intézményei), de ráadásul a politikai gondolkodás számára is irányt szabott. 1712 után bizonyos témákról már nem lehetett többé ugyanúgy beszélni, ahogy 1848 után is elsősorban 1848-ról lehetett beszélni. S mivel javaslatunk arra irányul, hogy a szövegeket mind a nyelvi, mind a szociokulturális kontextusok figyelembevételével kellene olvasni, az ilyen, a rendszer egészét érintő, több szinten is megmutatózó változások elég biztos támpontoknak tűnnek számunkra.

De talán ennél is fontosabb, hogy tézisünk szempontjából nincs igazán jelentősége a „hosszú 18. századot” megelőző és a későbbi korszakoktól elválasztó határok egyértelműségének. Ami a kezdőpontot illeti, nem lenne nehéz a 16–17. századdal való folytonosság mellett érvelni, de kereshetjük a határvonalat az 1680-as években, a rendi intézmények válságában, a politikai helyzetnek a török háború okozta alapvető megváltozásában is és így tovább. Ezeknek mind megvan a maga magyarzóértéke, mi csupán annyit állítunk, hogy az az átmeneti időszak, amely a török kiűzését követően megkezdődött, részben a Rákóczi-szabadságharcot követő pár évben, részben kifejezetten a szabadságharcnak köszönhetően gyorsuló mértékben vezetett a lokális kulturális

központok (Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed stb.), a megyei infrastruktúra és az országos politikai intézmények konszolidációjához. Ennek a konszolidációnak 1708 csupán egy szimbóluma.

Hasonlóan sokféleképpen választhattunk volna záró korszakhatárt. Lehetett volna a végpont 1812, a reformkor előtti utolsó Diéta vége, vagy éppen 1825, esetleg 1830, (azaz tudományos tradíciótól függően) az első reformkori Diéta szimbolikus kezdete is, ami az országos politika nem jelentéktelen és a kor emberei számára is érzékelt folytonossághiányához kapcsolta volna a korszakváltást. Azt is tehettük volna, hogy az 1830-as évek végéhez, a 18. század végén még aktív politikai generáció letűnéséhez kötjük a változást. Megtehetjük volna azt is, amit Takáts József,⁵ hogy a 19. század első harmadát tekintjük olyan korszakhatárnak, ami után új ideológiai motívumok jelennek meg a hazai politikai kultúrában. Ezeknek elsősorban az mondott ellent, hogy számunkra a nyelvi kontextus mellett a társadalomtörténeti tényezők is érdekesek és a reformkori nemzedékek politikai szocializációjában még, úgy véljük, kulcsszerepet játszanak a „működő rendi alkotmány korának” lokális központjai. Nem kétséges, hogy ezek jelentősége fokozatosan csökkent, különösen az 1840-es évekre, s az sem vitatható, hogy időközben valóban olyan új beszédmódok, fogalmak jelentek meg, amelyek alapvetően megváltoztatták a politikáról való gondolkodást. A „hosszú 18. század” konstrukciójának magyarázóértéke azonban, úgy véljük, csak 1848–1849 óriási kulturális és politikai sokkja nyomán kezd zuhanásszerűen csökkenni.

De természetesen azt sem szeretnénk tagadni, hogy nemcsak a korszak lehatárolása tűnhet problematikusnak, hanem e száznegyven év belső egysége is. A 18. század eleje éppen a politikáról való gondolkodásban látszik drámaian különbözni a 18. század második felétől vagy a nemzeti ébredés utáni időszaktól, még ha a tényleges politikai struktúra lényegesen kevesebbet is változik. Nem szeretnénk tagadni az ilyen felvetések jogosságát, s minden bizonnyal sokban erősítené gondolatmenetünket, ha előállnánk valamilyen belső tagolási javaslattal. Ilyenre azonban nem vállalkozunk, mégpedig két okból. Egyfelől számunkra a korszakkijelölés alárendelt probléma, azt nem annyira immanens történeti kérdésnek tekintjük, mint inkább heurisztikus eszköznek, s innen nézve nem tűnik égetően sürgősnek, sem különösebben gyümölcsözőnek javaslatunk jelenlegi állapotában egy túlságosan kifinomult korszakkonstrukció megalkotása a tágan meghatározott 18. század téziséhez képest. Másfelől úgy véljük, hogy igazán akkor lehet újat mondani a korszak politikai gondolkodásáról, ha a homogénizáló korszakfogalmak alkalmazása helyett a politikai kultúra térbeli decentralizálására és a különféle diskurzustípusok és beszédmódok párhuzamos egyidejűségeinek figyelembevételére vállalkozunk. Lokális és országos a „hosszú 18. századon” belül elválaszthatatlanul összefonódott, s ezért egyelőre nem további korszakolással segíthetjük jobban kitűzött célunk elérését, hanem inkább azzal,

⁵ Takáts 1998.

ha a szorgalmas, aprólékos munkával nyomom követjük a politikai eszmék áramlásának kacskaringós és szerteágazó útvonalait.

III. HISTORIOGRÁFIA, MÓDSZERTAN, FORRÁSOK

III/1. Előzmények

Annak, hogy e „hosszú 18. század” politikai szövegeinek újraolvasása ígéretes feladatnak tűnik, abban nem kis része van azoknak a különféle történeti diszciplínákban (történettudomány, irodalomtörténet, sajtótörténet, orvostörténet, neveléstörténet stb.) megfigyelhető erőfeszítéseknek, amelyeknek köszönhetően a régi kérdések új megvilágításba kerültek. Az utóbbi évtizedekben Barta István, Benda Kálmán, Bíró Ferenc, Gergely András, H. Balázs Éva, Kecskeméti Károly, Kosáry Domokos, Kókay György, Miskolczy Ambrus, Péter László, Poór János, Szijártó István, Szilágyi Márton, Vermes Gábor kutatásainak köszönhetően nem csupán sok apró részlet került napvilágra, de nagy ívű koncepciók is megfogalmazódtak, amelyekkel szemben nem lehet közömbös az, aki a 18. századi politikai irodalom olvasását javasolja.⁶ De ezzel semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a korábbi szerzők, így például Ballagi Géza, Eckhardt Sándor, Grünwald Béla, Mályusz Elemér, Sashegyi Oszkár, Szekfű Gyula és mások fontos munkái⁷ elvesztették volna aktualitásukat. Innen, mint a szólásmondásban szereplő kályhától kell elindulnia annak, aki a 18. század politikai irodalmának olvasását tűzi ki célul, bármilyen messzire is kívánjon távolodni a korábbi historiográfiai diskurzusokban kiformálódott koncepcióktól.

Van tehát mire építeni, még akkor is, ha a 18. századnak valójában sokkal kevésbé volt kitüntetett helye a historiográfiai kánonban, mint a megelőző vagy a későbbi korszakoknak. Mégis, akkor vajon miért lenne érdemes egy ilyen munkára vállalkozni? Ennek okát a kor történetírását napjainkig meghatározó és nézetünk szerint újragondolást igénylő problémákban látjuk:

(1) Az első (Szűcs Jenő ismert kifejezésével élve) a nemzeti látószög problémája, ami nem keverendő össze a nemzetközi összefüggések figyelmen kívül hagyásával. (Ez utóbbi Szekfű, Mályusz, Kosáry, Benda, H. Balázs munkáira sem jellemző.) Amit azonban itt hangsúlyoznunk kell, az nem Magyarország beágyazottsága az összbirodalmi és európai keretekbe, hanem ezeknek a viszonylatoknak a bonyolultsága, többszintűsége. Ahelyett, hogy túlságosan engednénk

⁶ Nem bibliográfiaként, de azért álljon itt néhány alapvető munka: Barta 1963, 1966; Benda 1978; Bíró 1998; Gergely 1972; H. Balázs 1967, 1987; Kecskeméti 2008; Kosáry 1980; Kókay 1970, 2000; Miskolczy 2007; Péter 1998; Poór 2003, 2006; Szijártó 2005, 2006; Szilágyi 2007, Vermes 2005. Mint látható, a listában alig szerepelnek, mégpedig nem véletlenül, a 19. századdal foglalkozó történészek munkái. A kivétel Péter László és Gergely András, akiknek írásai a lehető legszorosabban érintik a 18. századi magyar eszmetörténetet.

⁷ Lásd például Ballagi 1888; Eckhardt 2001; Grünwald 2000; Mályusz 2002; Sashegyi 1938; Szekfű 1931, 1933.

a nemzeti látószöggel együtt járó – gyakran látens érvényesülő – homogenizálás és metapolitikai értékelés igényeinek (s itt elsősorban a „haza és haladás” klasszikus dilemmájára gondolhatunk), azt állítjuk, hogy érdemes lenne inkább azokra a szubnacionális identitásokra és az azokat meghatározó szociokulturális környezetre összpontosítani a figyelmünket, amelyek a nemzeti keretek előtt vagy netán helyett is, a korabeli politikai kultúrát meghatározták, s amelyek a hazai kereteken túlnyúlva közvetlenül, saját útjaikon kapcsolódtak be a politikai eszmék európai cirkulációjába.

(2) A második újragondolandó probléma a 18. századi magyar politikai eszmék eredetére, eredetiségére, s ezáltal a korabeli Magyarországnak az európai kulturális centrumokhoz való viszonyára vonatkozó kérdés. Tradicionálisan az efféle kérdésfeltevés egyfelől az elmaradottság tematizálását, másfelől az egyenlőtlen fejlődés korrekciójaként a magányos, elszigetelt újítók dokumentálását, szélsőséges esetben a protokronista érvelés használatát eredményezi.

(3) S végül a harmadik probléma az, amit eltávolításként akár a magyar történelem *whig* értelmezésének is mondhatnánk.⁸ Aki valamelyest is ismeri például Kosáry Domokos harminc esztendeje megjelent (s mint ilyen, a történelemszakma jelenlegi állapotára nézve csak korlátozottan általánosítható) nagyszabású művelődéstörténeti összefoglalóját, az tudhatja, miről van szó: a történész (Kosárynál a barokktól a felvilágosodáson át a modernitás felé emelkedő) fejlődéstörténetként rekonstruálja a kor fejleményeit, s minden szerzőt és művet annak alapján osztályoz, hogy elérte-e, illetve meghaladta-e a számára mércéül választott szintet. Az ilyen whig értelmezés – magyar kontextusban – többnyire azt eredményezi, hogy a rendelkezésre álló (egyébként meglepően gazdag) irodalom nagy részét egyszerűen nem szokás elolvasni, csak elhelyezni a fejlődéstörténeti sorban, vagy ha mégis elolvassák, akkor is inkább csak a filológiai dokumentálás igényével (jelzendő, hogy igenis születtek ahhoz a bizonyos szinthez tartozó művek).

Összességében azt mondhatjuk, hogy ha nem akarjuk csupán elszórt filológiai adatok tömegével gyarapítani a 18. századi eszmetörténet-írással foglalkozó irodalmat, hanem újító módon szeretnénk kapcsolódni a hazai historiográfiai tradíciókhoz, akkor ezek azok a pontok, ahol a korábbi koncepciók „megszűntetve meghaladására” lehetőség, mi több, szükség volna. De, hogy ez megtörténhessen, valójában nem elég kritikailag viszonyulni a hagyományhoz, olyan eszközökre is szükség van, amelyek segítségével új módon, friss szemmel tudunk rápillantani az előttünk heverő óriási anyagra. Ezért a következőkben néhány fontos módszertani kérdést kell megtárgyalnunk.

⁸ Butterfield 1951.

III/2. Módszertani kérdések

Hogyan olvassuk tehát a 18. század magyar politikai irodalmát? Észben tartva, hogy a politikai eszmetörténész számára tematikailag, műfajilag, nyelvileg meg lehetőségesen változatos szövegek egyaránt komoly tanulságokkal szolgálhatnak az egyházi beszédektől a történetírói munkákon át a politikai röpiratokig, a magánlevelektől az ünnepi szónoklatokig, a jogi tankönyvektől a hírlapi tudósításokig stb., erős módszertani önreflexióra és egyfajta tudatosan felvállalt módszertani eklekticizmusra van szükség. Így válhat ugyanis lehetségessé az, hogy a politika-, a jog-, az irodalom-, a nevelés-, a sajtó- vagy épp az orvostörténet gyakorlata által felhalmozott eredményekhez képest új szempontokkal gazdagítsuk a 18. század politikai eszmetörténetének kutatását.

Két olyan pont van, ahol véleményünk szerint a módszertani önreflexió révén új irányba lehet fordítani a kutatást, s ahol az is világossá válhat, miért elkerülhetetlen a módszertani eklekticizmus. Ezek: a nyelvi kontextusok szerepe és a szociokulturális összefüggések.

(1) Ami a nyelvi kontextusokat illeti, számos példával lehetne igazolni, hogy a politikai eszmetörténet-írás terepén még megannyi kiaknázatlan lehetőség áll a kutató előtt. Pedig itt is vannak előzmények, mint például a nagyobb korszakokban, átfogó irányzatok közös elemeinek megmutatása (mint Schlett István tankönyvében a rendi paradigma és a felvilágosult álparadigma,⁹ vagy Kosárynál a barokk és a felvilágosodás korszakai, a különféle társadalmi szintek, továbbá a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosult rendiség, illetve a felvilágosult anti-feudalizmus irányzatai¹⁰); olyan kisebb léptékű ideológiai alakzatok, mint például a cocceianizmus, a febronizmus, a janzenizmus stb. elemeinek detektálása a szövegekben; vagy a hagyományos Quellen- und Einflusskunde, mint például Schlözer, Sonnenfels, Montesquieu vagy éppen Muratori hatásának¹¹ vizsgálata a 18. századi magyar politikai gondolkodásra. De mi inkább egy olyan modellt javasolnánk, ahol az egyes szövegek nagyobb súlyt kaphatnának, igaz, kontextusba ágyazottan olvasva. (Konkrét példákat a IV. fejezetben mutatunk majd be.)

Erre pedig többféle út és mód kínálkozik, amelyek közül Magyarországon az utóbbi húsz évben a német fogalomtörténet, az angolszász Cambridge School és a francia diskurzusanalízis váltak a legnépszerűbb hivatkozási pontokká. Különösen ígéretesek a részben vagy egészen *cambridge-i* vonalon haladó próbálkozások, így Takáts József *Modern magyar politikai eszmetörténete*, ez a bátor kísérlet egy eszmetörténeti nagy narratíva megalkotásához, vagy Kontler László pocockiánus brit konzervativizmus-kutatása, vagy Trencsényi Balázs kelet-európai összehasonlító diskurzustörténeti elemzése (amelyek közül számunkra a nacionalizmus eszmetörténetére vonatkozó projektum tűnik

⁹ Schlett 2004.

¹⁰ Kosáry 1980.

¹¹ Muratorihoz lásd Kókay 2000.

a legizgalmasabbnak), illetve Péter László nem kis részben skinneri inspirációjú kutatásai a 18–19. század magyar politikai kultúrájáról.¹²

Magyar anyagra alkalmazva mindegyik megközelítésnek megvannak a maga hátrányai, így egyfajta tudatos *eklekticismusra* van szükség e téren, amely tudomásul veszi a kánonképző nagy nevek viszonylagos hiányát, a korabeli politikai diskurzusok belső megszakítottságait, a nyugati kultúrtranszferek egyirányúságát¹³ és esetlegességeit, illetve a fordítás¹⁴ mint politikai jellegű tevékenység jelentőségét is.

Ebben a tekintetben egyetérthetünk Trencsényi Balázs értékelésével, aki John Pocock „politikai nyelv”¹⁵ fogalmának alkalmazására tett javaslatát azzal indokolta, hogy az, mint maga is kellően rugalmas értelmezési keret, mint bevallottam elsősorban heurisztikus eszköz, és mint a politikai nyelv többnyelvűségére és a fogalmak többértelműségeire jó értelmezési ajánlattal szolgáló modell lehet az a kiindulópont, amelyre bizvást támaszkodhat a kelet-közép-európai politikai kultúrákkal foglalkozó kutató. Még akkor is, ha Pocock eredeti koncepciójánál, amely a 16–18. századi itáliai, angol, illetve brit és észak-amerikai politikai kultúrák működésére reflektálva született, megengedőbben kell kezelnie azt, hiszen a magyar politikai kultúrára a politikai nyelvek intézményesültsége sokkal kevésbé jellemző, mint például a brit kontextusra. Sőt, ez a megközelítés még a kulturális transferek jelentőségének hangsúlyozása mellett is alkalmazható marad: a hangsúly ilyenkor a különféle kontextusok találkozására, interakcióira helyeződik majd.

(2) Ami pedig a szociokulturális kontextusok feltárását illeti, itt elsősorban a hazánkban a francia történeti antropológiai, társadalomtörténeti, kulturális transzferre és különösen a „keresztezett történelemre” vonatkozó kutatások eredményei segíthetnek a módszertani önreflexióban. Annak megértésében ugyanis, hogy mit, miért gondolnak el úgy a korabeli politikai szereplők, ahogy teszik, nemcsak azt fontos leírni, hogy miként konfrontálódnak egymással azok a szótárak, beszédmódok, amelyek itthon vagy külföldről importálva egy-egy politikai probléma konceptualizálásához rendelkezésre állnak, hanem az eszmék áramlásának, alkalmazásának, előadásának egyéb körülményeit is fel kell tárni. Ha a kérdésünk az, hogy miként olvashatók a 18. század politikai irodalmának szövegei, természetesen nem kerülhetjük meg azoknak a kondícióknak a vizsgálatát sem, amelyeknek ismerete nélkül a szövegek mondatai, fogalmai a levegőben lógnak, az iskoláktól a politikai szocializáció fórumain át a cenzúráig és így tovább.

Másként megfogalmazva, ezek a kérdések azért érdekesek számunkra, mert ezek nélkül a szövegek olvasásáról nem adhatunk kielégítő képet. Éppen ez

¹² Lásd például Takáts 2007; Kontler 1997; Trencsényi – Kopeček 2006; Trencsényi 2007; Péter 1998.

¹³ A kulturális transferekhez lásd Balázs 2004; Espagne – Werner 1986, 1999; Lüsebrink 1998; Werner – Zimmermann 2003, 2004.

¹⁴ A fordítás jelentőségéhez a felvilágosodásban lásd Oz-Salzberger 2003, 2006; Kontler 2007.

¹⁵ Trencsényi 2007: 43–44.; Pocock koncepciójának kifejtéséhez lásd Pocock 1971, 1973, 1981, 1985, 1990.

a nézőpontváltás jelenthet eltérést a nemzeti történetírás számos izgalmas kérdést hagyományosan elsősorban öndokumentációs igénnyel tárgyaló gyakorlatához képest, amivel természetesen ugyanúgy nem lépünk majd teljesen járattan útra, ahogy a politikai eszmetörténet-írás cambridge-i és más inspirációinak felhasználásával sem. A tudás társadalomtörténete jelenleg különösen a hazai irodalomtörténeti kutatásokban játszik fontos szerepet. Ebben a tekintetben leginkább Labádi Gergely, Keszeg Anna, Vaderna Gábor és Rákai Orsolya munkáira támaszkodhatunk.¹⁶

A legfontosabbaknak szempontunkból azokat a kapcsolati hálózatokat, különösen azokat a regionális felekezeti, kulturális és oktatási központokat (mint Sárospatak, Pozsony, Debrecen, Eger, Vác, Pécs stb.) minősíthetjük, amelyek mintegy behálózva az országot vagy legalább annak bizonyos területeit, a reformkori országgyűlések idejéig, sőt akár tovább is, a politikai nyilvánosság elsődleges kikristályosodási pontjaiul szolgáltak.¹⁷ S ez nemcsak azért érdekes, mert maga az országos politikai nyilvánosság ezeknek a szubkulturális képződményeknek a konglomerátumaként írható le a legpontosabban, hanem azért is, mert valójában a politikai eszmék összbirodalmi és európai cirkulációs útvonalaira ezek a szubkulturák saját jogon, nagyon is eltérő módokon és irányokban kapcsolódtak rá. És itt lehet érdekes igazán a „keresztezett történelem” posztnemzeti nézőpontja által kínált módszertani ajánlat,¹⁸ hiszen a 18. századi magyar politikai irodalom olvasásának nemcsak az az előfeltétele, hogy figyelembe vegyünk a kor Magyarországnak nemzetközi környezetét, de az is, hogy tekintettel legyünk az eszmék áramlásának tényleges elágazásaira, a többszintű korabeli politikai nyilvánosságból ki- és befelé többféle irányba vezető utakra. Valójában, úgy tűnik, a reformkori nemzedék eszmetörténeti értelmezésében sem szabad lebecsülnünk a lokális nyilvánosságok szerepét a politikai szocializációban és a viták színtereinek alakulásában. E téren persze, habár egészen eltérő módszertani megfontolások alapján, fontos inspirációval szolgálhatnak az olyan irodalomtörténeti szakmunkák, mint Kerényi Ferenc könyve a pestvármegyei irodalmi életről.¹⁹

Összegezve tehát azt mondhatjuk: a 18. századi politikai irodalom újraolvasásának előfeltételét abban látjuk, hogy megfelelő módszertani reflexióval és némiképp új eszközökkel közelítsünk a kor szövegeihez. Ehhez pedig mindegyre a nyelvi kontextusok és a szociokulturális tényezők elemzésbe való bevonására lesz szükség. S hogy ez konkrétan mit jelent, vagyis milyen szövegekkel, milyen módon, s milyen eredményekkel kecsegtetően lenne érdemes foglalkozni, arról lesz szó tanulmányunk hátralévő részében.

¹⁶ Labádi 2008; Keszeg – Vaderna 2007; Rákai 2008.

¹⁷ Arra, hogy milyen típusú irodalom áll rendelkezésre e központok vizsgálatához, csupán példaként álljon itt néhány, a sárospataki kollégiumra vonatkozó anyag: Dienes – György Kosztik 1996; Hörcsik 1998; Román 1956; Ugrai 2007.

¹⁸ Werner – Zimmermann 2003, 2004.

¹⁹ Kerényi 2002.

III/3. A forrásbázis

Ha valaki a „hosszú 18. század” politikai eszmetörténetének egészét kívánná áttekinteni, annak számos, nagyon különböző forrás feldolgozására kellene vállalkoznia a nyomtatott szövegektől a kéziratos anyagokig, a diétai jegyzőkönyvektől a megyei közélet dokumentumain át a naplókig és a magánlevelekig. E különféle források egy olyan skálán helyezhetőek el, amelyek egyik szélső pontját a napi politikai rutin részeként keletkezett szövegek, a másikat pedig a politikai berendezkedés alapelveire rákérdező munkák jelenthetik, s egy átfogó kép megalkotásához módszeresen fel kellene dolgozni e skálai különféle pontjaihoz tartozó szövegek minél teljesebb körét.

Mi azonban egy átfogó kép megalkotása helyett csupán arra törekszünk, hogy rekonstruáljuk bizonyos 18. századi szövegek értelmét, mégpedig a relevánsnak tűnő nyelvi és szociokulturális kontextusok megtalálásával. Ehhez – hogy legalább néhány lépéssel közelebb jussunk a 18. század politikai gondolkodásának megértéséhez – éppen elég jó kiindulópontot és szinte kimeríthetetlen forrásanyagot jelent az ebből a hatalmas anyagból némiképp talán esetlegesen összeálló Ballagi- és Szűry-gyűjtemény,²⁰ amelyek a 18. század elejétől a 19. század végéig tartó időszakból tartalmazznak a politikum szférájával kapcsolatos forrásokat: röpiratokat, fordításokat, jegyzőkönyveket, sajtócikkeket, egyházi dokumentumokat, kiáltványokat, szépirodalmi műveket stb.²¹ De, félreértés ne essék, ezzel sem azt nem állítjuk, hogy e szövegkorpusz önmagában, további források figyelembevétele nélkül értelmezhető volna, sem azt, hogy a többi, a korban keletkezett szöveg ne volna legalább ennyire méltó eszmetörténeti kutatások figyelmére. A kérdés mindössze az, mit akarunk megtudni. S mi úgy gondoljuk, éppen lehet tanulni ezekből a szövegekből ahhoz, hogy az hosszú évekre munkát adjon az arra elszántaknak.

Ami e gyűjtemények számunkra leginkább releváns, 18. századi anyagát illeti, azzal kapcsolatban a korszak politikumának néhány sajátosságára mindenképp fel kell hívnunk a figyelmet. Ezekre az alábbiakban részletesebben is ki fogunk térni, egy dolgot azonban már itt érdemes megemlítenünk. A 18. század utolsó két évtizedében a politikai-társadalmi nyilvánosság szinte minden szereplője megújult intenzitással fejtette ki mondanivalóját magyar, német, vagy éppen latin nyelven, nemcsak Magyarországon, hanem a birodalom egész területén.²² Ennek kapcsán azonban rögtön egy fontos problémára kell nagyon röviden kitérnünk. A 18. század, illetve a 19. század eleje magyarországi politikai irodal-

²⁰ E kollekciók a gyűjtők halála után, a 20. század elején közkönyvtárak tulajdonába kerültek, mai lelőhelyük a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteménye, kolligátumokba kötve. Igaz, sok forrás található az OSZK törzsanyagában, az Akadémiai Könyvtárban, valamint az Egyetemi Könyvtárban is. A két kollekció legnagyobb előnye viszont pontosan az, hogy egybe-gyűjtöttek, jelentősen megkönnyítve így a kutató dolgát.

²¹ Ballagi 1888; Concha 1885.

²² A kérdést bővebben tárgyalták: Bodi 1977; Engel-Jánosi 1930; Gugitz – von Portheim 1912; Haselsteiner 1993; Lunzer 1979; Rosenstrauch-Königsberg 1988; Wangermann 1966, 1993.

mának meghatározása műfaji szempontok alapján nem egyszerű feladat, figyelembe véve, hogy műfaji határokról csak megszorításokkal beszélhetünk. Ezek után felmerülhet a kérdés, mi alapján nevezhetjük akkor röpiratgyűjteménynek a Ballagi-féle korpuszt, és milyen szempontból tekinthetjük a gyűjteményeket mégis csak egységesnek? Hangsúlyoznunk kell, hogy a röpirat, vagy pamflet elnevezést meglehetősen tág értelemben használjuk a vizsgálódás során. Ezt azért érdemes tisztázni, mivel a röpiratgyűjtemény darabjai formailag rendkívül változatosak. A korpusz egységességének kérdéséhez ezért megítélésünk szerint másik irányból kell közelítenünk. Ami egységessé teszi a gyűjteményt a kutató szemében, az tulajdonképpen az a tény, hogy szinte mindegyik mű a politikum szférájának jellegzetességeiről nyilatkozik meg. Úgy is mondhatjuk, hogy a kortársak számára tulajdonképpen egységes volt, hiszen mindannyian a társadalmi nyilvánosság elé szánták e műveket, még ha ez a nyilvánosság a korszakban meglehetősen korlátozott is volt. Magát a röpirat műfaját tehát a forráskorpusz tükrében úgy érdemes meghatározni, hogy minden olyan, politikai kérdésekkel kapcsolatos megnyilatkozás, amelynek terjedelme néhány laptól kezdődik és elérheti egészen az ötven-hetven oldalt.²³

Hangsúlyozzuk, hogy a korpusz bevonása a „működő rendi alkotmány korabeli” politikai gondolkodás kutatásának homlokterébe nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eddigi eredmények teljes egészében megkérdőjeleződnek. Ez nem is lehet célunk. Sokkal inkább arról van szó, hogy már e szövegek pusztá elolvasása is jelentősen árnyalhatja eddigi tudásunkat a korszakról. A forráscsoport mindazonáltal a korszak politikai gondolkodásának, annak jellegzetességeinek kitűnő láttelepe. Számunkra éppen ezért magától értetődően adódik, ahogy ezt bevezetőnkben is említettük, a szövegek korpusz bizonyos elemeinek eszmetörténeti szempontú megközelítése.

De melyek lehetnek azok a problémakörök, konkrét szövegek, amelyeken keresztül e forráskorpusz alapján egy ilyen elemzéshez érdemes lehet hozzákezdeni? Melyek azok a szövegek, amik mindenképpen különlegesebbek lehetnek a „hosszú 18. század” politikai diskurzusaival és a korszak fő politikai problémáival foglalkozó kutató számára? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre szeretnénk felkínálni néhány lehetséges választ.

IV. LEHETSÉGES KUTATÁSI TÉMÁK

Eddig meglehetősen általános szinten tárgyaltuk a kutatási terv főbb pontjait, a korszakhatároktól a historiográfiai és módszertani kérdéseken át a források

²³ Ebben az értelemben meg kell különböztetnünk a röpiratoktól a jóval sajátosabb, szépirodalmi jelleggel íródott, és formailag a röpirattól sokban különböző *pasquillusokat*, amelyek már a 17. század során is rendkívül népszerűek voltak. Ezek jellegzetessége a rövidebb terjedelmű, egyszerűbb vagy bonyolultabb, de mindenképpen verses forma, amelyben nagyobb szerepe van a stílus jellegzetességeinek (például irónia) a tartalom szempontjából. Lásd például Lőkös 1989.

speciális problémáig. Szeretnénk azonban két példával kiegészíteni az eddigiekben elmondottakat. Ez a két példa a kollektív identitás fogalmainak nemzetesítése a 18. század utolsó évtizedeiben, illetve a politikai rendre (az uralom legitimitása, a jó kormányzás, a társadalmi viszonyok eredete stb.) vonatkozó elképzelések nyelvi gazdagsága a „hosszú 18. század” korszakában, különösen az 1790 és 1825 közötti évtizedekben. A hangsúly mindkét esetben egy viszonylag rövid időszakon, az általunk javasolt korszakhatár közepe táján van, ez azonban nem szeretnénk, ha megtévesztené olvasóinkat. Merőben esetleges ugyanis, hogy mindkét példa erre az időszakra esik, s e korszakokkal kapcsolatos mondanivalónk egyik legfontosabb eleme, hogy az ezekben az évtizedekben megfigyelhető diszkurzív politikai mozgások milyen nagy mértékben ágyazódnak bele a „működő rendi alkotmány korának” szociokulturális összefüggéseibe!

IV/1. A nacionalizmus genezise

„Szabad minden embernek szabadon, és igazán gondolkodni, de főképpen a Hazáfnak kötelessége is, hogy azokrúl, melyek Hazájának akár jó, akár mostoha állapotját érdeklík, ne tsak gondolkodjon, hanem gondolatlyait, amennyiben hasznosnak látszanak, ki is nyilatkoztassa.”

(*Anonim pamflet, 1791.*²⁴)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy első példánk, a nacionalizmus genezisének eszmetörténeti megközelítésű vizsgálata egy hosszabb kutatási projekt kiindulópontja is lehet. Nem kis részben amiatt, ahogy ez a téma (s egyúttal a kontextusából kiragadott fenti idézet) rávilágít az 1790-es évek politikai gondolkodásának dilemmáira a Habsburg Birodalom politikai rendszerébe oly sajátosan ágyazódó Magyarországon.

Ebben a viszonyban fontos fejezet zárult le II. József halálával és az 1790–91-es országgyűlés összehívásával, de a politikai rendszer már az 1780-as évek végére olyan formájához érkezett, amely döntő jelentőséggel bír a politikai szövegek kontextualizálásának szempontjából. Ekkortól kezdve ugyanis a politikum szférájának jellegzetességei (például a cenzúrendeletek) kitűnő lehetőséget biztosítottak a társadalom szereplőinek arra, hogy politikai véleményüknek a társadalmi nyilvánosság előtt hangot adjanak, illetve ezek a jellegzetességek hozzájáruljanak a társadalmi nyilvánosság bizonyos fokú átstrukturálódásához is. Nem meglepő ezért, hogy az 1790–91-es országgyűléssel sajátos intellektuális pezsgés vette kezdetét Magyarországon, és ez az esemény óriási hullámot indított el az írásos megnyilvánulások számát tekintve.

²⁴ N. n. 1791a.

Az 1790–1795 közötti időszakban több száz röpirat látott napvilágot, amelyek egymástól eltérő politikai és társadalmi elképzeléseknek adtak hangot. Az ehhez kapcsolódó megnyilatkozásokat, úgy gondoljuk, szintén érdemes lehet saját diszkurzív kontextusukban elhelyezve értelmezni, azonosítva a különböző jellegű politikai megnyilatkozások természetét, fogalomképzését, azok szemantikai bokrait, összefüggésben a korszak különböző politikai nyelveivel, amelyek mélyen a társadalmi és politikai kontextusba ágyazottak. A politikum jellegzetességeiből adódóan e fogalmak szemantikai szerkezetének komplexitásával találkozunk a korszak politikai gondolkodásában, röpirataiban és irodalmában. Amit tulajdonképpen látunk, az egy olyan új szótár keresése, amelynek fogalmaival leírhatóvá válik a modernitás és a modern politikai viszonyok komplexitása.

A kollektív identitáshoz kapcsolódó fogalmak márpedig komoly jelentésváltozásokat vehetnek fel különböző beszédmódokban. A politikai nyelvek efféle azonosítását érdemes a közösség konceptualizálására szolgáló stratégiák bemutatásán keresztül megkísérelni: milyen törésvonalak mentén húzódnak ezek a válaszok és hogyan hatnak rájuk az alsóbb szintű szociokulturális körülmények? Milyen kritériumokban határozzák meg az ország különböző társadalmi csoportjainak tagjai a közösséghez tartozás lehetőségét?

Ebben az eljárásban természetesen bizonyos diskurzustípusok azonosítása és fogalomtörténete nem választható el egymástól (klasszikus eseteként a módszertani részben megfogalmazott elkerülhetetlen eklekticizmusnak). Ahhoz ugyanis, hogy megértsük, mit értettek e korszakban a társadalom különböző aktorai valójában nemzeten, a rekonstrukcióhoz nem elég magát a nemzet szót vagy annak fogalmi körét azonosítani és vizsgálni. Ezt ki kell egészítenie a kollektív identitást tematizáló beszédmódok azonosításának, amelyek köré lényegében az egész politikai szféra és diskurzus szerveződik. Úgy gondoljuk, hogy különös figyelmet érdemelne a tolerancia diskurzusának politikailag és felekezetiileg egyaránt terhelt nyelvezete,²⁵ az ősi alkotmányra való hivatkozás nyelve,²⁶ vagy éppen a látszólag a politika aspektusain szándékosan kívül helyezkedő beszédmódok, mint például a csiszoltság, a modorosság, a neveltséghez kötődő diskurzusok.²⁷ Ez utóbbiak amiatt a látszólagos ellentmondás miatt is érdekesek, hogy apolitikusnak tűnő kategóriákkal dolgoztak, az ilyen nyelven megszólaló szövegek többségükben már egyébként is az 1790–91-es Diéta után láttak napvilágot, éppen ezért a nemzeti identitás látszólag politikamentes szegmenseire helyezték a hangsúlyt. Mégis, a modor és csiszoltság diskurzusában meglepő módon többször bukkannak fel látszólag oda nem illő elemek, mint például a vaskos etnicitás, illetve a nemzetkarakterológia egyes problémái. Az egyik legismertebb ilyen műben, A nemzet csinosodása címűben például Kármán József nem habozik megállapítani, hogy „nagy elsősége az nemzetünknek, amit egy nagy tapasztalású férfijú egy alkalmatossággal előttem állított: hogy az együgyű kába személyek a magyar drámákban azért hasznavehetetlenek, mert

²⁵ N. n. 1790a (valószínűleg Verenfels munkájának fordítása); N. n. 1790b; N. n. 1791b.

²⁶ Kenessey 1791.

²⁷ Lásd például Vályi 1791, 1793.

ez a karakter nincsen magyarba”.²⁸ Vagyis, úgy tűnik, hogy a valóságban ezek az elemek sokszor nagyon is súlyos politikai konnotációkat hordoznak, a diszkurzív kontextus más beszédmódjaihoz hasonlóan.

A törésvonalak e diskurzustípusok és érvrendszerek közt a legkülönbözőbb jelenségek mentén helyezkednek el, legyenek azok társadalmiak, felekezeti, professzionálisak, vagy épp regionálisak (az összefüggés ezek között természetesen gyakran meglehetősen szoros). A közös bennük az, hogy mindannyian a közösséghez való tartozás vélt kritériumairól nyilatkoznak meg, amely közösséget általában (bár nem kizárólagosan) nemzetnek kívánnak nevezni. Ezeket a kritériumokat azonban a szerzők ilyen vagy olyan módon, de sokszor eltérő beszédmódokban szóltatják meg, azaz eltérő stratégiák és sarokpontok mentén nemzetiesítik a közösséget. A kutatás célja lehet tehát e stratégiák feltérképezése, elemeinek nyomon követése, különös tekintettel a beszédmódok közötti fogalmi egybecsúszásra (például szabadság, közjó, hazafi, polgár stb.), hiszen nagyrészt ezen fogalmi átfedésekből jön létre egy olyan jellegzetes prencionalista szókinccs, amely a 19. században is felbukkan majd.²⁹ Ami tehát eszmetörténeti szempontból az 1790-es évek első felének politikai irodalmát rendkívül érdekessé teszi, az tulajdonképpen a kollektív politikai-közösségi útkeresés stratégiáinak és fogalmainak egymáshoz feszülése. Olyan fogalmi útkeresés ez, amelynek során a politikai szféra különböző társadalmi állású résztvevőinek szándéka egy olyan új politikai szókinccs létrehozására irányul, amely alkalmas a társadalom, az állam és a politikum komplexitásának leírására.

Ezt a fogalmi egybecsúszást tulajdonképpen az bonyolítja, hogy a közösség (például nemzet) felfogásának legkülönbözőbb megnyilvánulásai találkoznak akkor is, ha ezen megközelítések adott esetben formailag ugyanahhoz a politikai szókinccshez nyúlnak a tudatos, illetve kevésbé tudatos konceptualizáció során. (Jó példa erre a hazafi kategóriája, ami egészen mást jelent, ha a tolerancia diskurzusában használják a felekezeti ellentétek feloldásaként, megint mást, ha egy osztrák szerző tesz közzé *Patriotische Bemerkungent* a magyar jobbágyfelszabadítás kapcsán, vagy ha valaki II. József politikájának kritikáját érti rajta, esetleg később a politikai ellentéteken való felülemelkedés programját jelölik vele.³⁰)

Ilyen szempontból már a nemzet szó is problematikussá válik, és szerencsésebbnek tűnik, mint ahogy szintén utaltunk rá, inkább nemzetiesítő politikai-kulturális diskurzusról beszélni. Ebben a nemzetiesítő diskurzusban viszont óriási szerepe van az adaptációnak és a recepciótörténetnek. Az adaptációt pedig sok esetben a felvilágosodás társadalmi-politikai szókinccsének recepciója jelenti. Egy transzmissziós folyamat ez tehát, melynek fontos hatása van a kollektív

²⁸ Kármán 1981: 12.

²⁹ Hasonló alapfeltevéssel közelít a témához Takáts József a 19. század eleje – leginkább irodalmi – szövegeinek vizsgálatakor, noha elemzése pont az előfeltevések részletes bizonyításánál ér véget (Takáts 2007).

³⁰ Lásd például Okolicsányi 1790; Oswald 1792; Schweighofer 1785; Szacs vay 1790; Szaicz 1793; Trenck 1790a; Weinbrenner 1792.

nyelvhasználatra, az egyes diskurzustípusok ugyanis sokszor mennek át különböző recepciós és adaptációs folyamatokon. Tanulmányunk első felében általánosan már röviden szóltunk az ebből fakadó problémáról és annak historiográfiai hátteréről. A továbbiakban azokról az aspektusokról is szükséges pár szót ejteni, amelyek ebben a bonyolult diszkurzív közegben közelebb vihetnek a probléma tétjeinek jobb megértéséhez.

(1) A kollektív identitásokkal kapcsolatban különösen fontos szerepet játszik az a tény, hogy a francia, angol és német kultúrtranszfer végső soron egy diszkontinuitásokkal terhelt és nyelvilag szinte már-már kaotikusnak tűnő magyarországi diszkurzív közegbe érkezett. S a képet tovább bonyolította a német felvilágosodás politikai gondolkodásának hatása, s annak a francia transzfereket, főként fordítások révén Magyarországra közvetítő jellege.³¹ Ez a német szűrő szintén kiemelt fontosságú, és egyértelműen rányomja bélyegét a politikai gondolkodásra. Főleg azokra a szociokulturális közegekre igaz ez, ahol a németes jellegű műveltségnek különböző okokból ugyan, de erőteljes szerepe van.

(2) Az adaptáció kapcsán meg kell említenünk azt is, hogy annak mechanizmusai olyanok, hogy az adaptációs folyamatot nem lehet egy az egyben konkrét személyekre, írásokra, tradíciókra vetíteni.³² A diszkurzív tér imént vázolt jellegzetességeiből kifolyólag ugyanis irrelevánsnak tűnik a hagyományképződés és a kontinuum eszmetörténeti hatás szűkebb értelmezéséhez való ragaszkodás. Magának a hagyományképződésnek egyébiránt nem is feltétele, hogy egyes gondolkodók és szerzők tudatosan hivatkozzanak vagy idézzenek más, kanonikusnak számító figurákat, akikre esetleg elődökként tekintenek, s akik az adott ideológiai gondolkodás kályháját képezik, ahonnan elindulni szokás. Ezért a dolgozatnak nem is lehet az a célja, hogy bizonyos szerzőket például felvilágosultnak, másokat esetleg kevésbé felvilágosultnak tituláljon, annak alapján, hogy a felvilágosodás eszmerendszere kanonikusnak tartott elemei közül melyek bukkannak elő az adott szerzőnél, ahogy ez már sokszor megtörtént a szakirodalomban (lásd Hajnóczy József és a liberalizmus, illetve Szaitz Leó és a konzervativizmus esetét). Bármely eszmerendszer koherenciájának ilyenén jellegű számonkérése a szerzőktől szükségszerűen nem vinne előbbre bennünket. Az anyag eddigi ismeretében sokkal plauzibilisebb leírásnak tűnik számunkra, ha azt mondjuk, hogy az egymással versengő beszédmódokban vegyesen jelentkeztek olyan elemek, melyek később egy-egy, már kialakult, komoly politikai erővé vált irányzat fontos alkotórészei lettek. Amik a 19. századi ideológiai konstrukciókban vagy mai tudásunk szerint kizárják egymást, azok a 18. századi politikai diskurzusban lényegében konfliktusmentesen jelenhettek meg egymás mellett.

³¹ Ilyen fordítás többek között Aranka 1791; Bárány 1791; Sz. P. S. 1795.

³² Nem politikai téma kapcsán, de Balogh Piroska irodalomtörténész a 2008-as piliscsabai Burke-konferencián tartott előadásában a 18. századi esztétikai tankönyvekben visszatérő toposzok eredetének azonosíthatatlansága kapcsán elmélkedett bármilyen egyszerű genetikai modell lehetetlenségén.

Tévesen járnánk el viszont abban az esetben is, ha a gondolkodóknak ezzel kapcsolatban kialakult identitást, vagy bármely ehhez hasonló koherenciát tulajdonítanánk. Egyszerűbben fogalmazva: óvatosan kell bánni a szereplők megszólalásának tudatosságát illetően, tudniillik hogy tisztában vannak-e azzal egyáltalán, hogy mit, milyen eszközökkel és milyen következményekkel fogalmaznak meg. Ebben az értelemben nem szabad megfélelkezünk arról, hogy adott esetben magának a nyelvnek is lehet konstruáló szerepe.

A korszak röpiratvitáiban a nemzet szemantikai köréhez legszorosabban tartozó, de korántsem kizárólagos szemantikai keret a szabadság, közjó, (nemzeti) nyelv, polgár, nép, ország, illetve a magyar korona és az ahhoz kapcsolódó képzetek (a korona kapcsán a legjelentősebbek Decsy Sámuel, Pétzeli József, valamint Ondrejovics Bálint munkái).³³ Ezekhez adódnak sok esetben a *Politzia* és *Industria* fogalmai,³⁴ elsősorban a kormányzók és kormányzottak viszonyára utalva. Ehhez továbbá hozzá kell tennünk, hogy fogalomhasználatok és beszéd-módok bizonyos tematikus különbségtételek köré szerveződnek, pontosabban szólva azok körül bonyolódnak. Így kvantifikálható például nemzet és etnikum (néha magyar/nemzeti és idegen), nemzet és nyelv, nemzet és vallás/felekezet, vagy éppen nemzet és birodalom/uralkodó viszonya. Általánosabban pedig ilyen a hagyományos és a modern szembenállása, sokszor az aranykor és hanyatlás dichotómiájához igazítva. Mindezek bonyolult összefüggésekben ágyazódnak deskriptív, relacionális, vagy normatív kategóriákba a megszólaló politikai nyelvtől függően.³⁵ Az 1790-es évek politikai diskurzusában így ragadható meg a (rendi) nemzet fogalmának tekintetében lezajló szemantikai változás folyamatának néhány eleme, vagyis a politikai gondolkodás aktív résztvevői által megkezdett nemzetépítés, a mítosz- és hagyományteremtés egyes szegmensei.

Az ehhez kapcsolódó megnyilatkozások természetét a lokális kontextustól kezdve az adaptáción át rengeteg adalék befolyásolja. Az adaptáció során például egyértelműen megfigyelhető a kategóriák összekavarodása, például az egyes politikai nyelvek eredeti kontextusokban semleges, leíró jellegű fogalmakat (ez akár lehet az ország, szabadság stb.) a szöveg átültetése, esetleg fordítása során saját nyelvi megnyilatkozásaikba esetleg relacionálisként, relativizálva tüntetnek fel. (Erre jó példa többek közt a fentebb említettek közül a magyarországi és a külföldi, illetve a magyar és az idegen szembeállítás.)

Nézzünk egy rövid példát kicsit részletesebben: ilyen az egyik politikai nyelvben, az ősi alkotmány nyelvében az alkotmány fogalmának sajátos percepciója. Az erdélyi Aranka György műveiben³⁶ az alkotmányfogalom – itt részletesebben nem ismertető – adaptációja például látszólag már inkább, mint írott törvények összessége értelemben bukkan fel – látszólag következetesen – az angol politikai rendszerrel való összehasonlításkor. Ha viszont ennek az alkotmányfo-

³³ Decsy 2008; Katona 1793; Ondrejovics 1794; Pétzeli 1790a, 1790b, 1790c; Weszprémi 1795.

³⁴ Trenck 1790b.

³⁵ E kategóriákról bővebben lásd Trencsényi 2007: 47.

³⁶ Aranka 1790, 1791.

galomnak a szemantikai körére koncentrálnunk, akkor kirajzolódik, hogy Aranka fogalomhasználata sokszor az eredeti írásra való hivatkozás közben tulajdonképpen semminemű elmozdulást nem jelent attól az archaikus alkotmányfogalomtól, amely szerint az alkotmány lényegében a fennálló törvények, szokások együttese (ahogy a közösség jogi-intézményi értelemben meg van alkotva), illetve azok szelleme. Nem igazán figyelhető meg tehát fogalmi eltolódás a felé a modernebb, alaptörvényszerű alkotmányfogalom felé, melyben az alkotmány bizonyos alapelveket rögzít, amelyekhez a mindenkori törvényhozásnak igazodnia kell(ene).³⁷ Noha az amerikai és a francia forradalom alkotmány(tan)történeti értelemben pont erről az elmozdulásról szól, a magyar politikai szövegekben a külföldi példákra való hivatkozás sokszor továbbra is többek közt a nemzet–nép relációs fogalmi párossal, tudniillik a kettő szembeállításával írható körül. Vagyis ebben az esetben például a terminus adaptációja és egyre gyakoribb használata nem előzte meg annak az intézményes formának a létrejöttét, illetve recepcióját, amelynek leírására később felhasználták. A példákat – csakúgy, mint az ellenpéldákat – persze lehetne még sorolni.

IV/2. A politikai rend diskurzusai

A politikai rendre vonatkozó kérdések a 18. század politikai gondolkodásának középpontjában álltak. Montesquieu egy egészen vaskos könyvet szentelt a „törvények szellemének”, vagyis azon viszonyok tanulmányozásának, amelyek egy-egy ország törvényeinek kialakulását befolyásolják, a fizikai tényezőktől a valláson át a törvényhozó szándékaiig és a törvény által szabályozandó dolgok rendjéig.³⁸ De említhetnénk a skót felvilágosodással népszerűvé váló stádiumelméletet is, amely a különféle politika berendezkedéseket azoknak a szokásoknak a sajátosságaiból magyarázza, amelyek az emberi civilizáció fejlődésének különféle szakaszaira (vadászat–gyűjtögetés, pásztorkodás, földművelés, kereskedés) jellemzőek.³⁹ Hivatkozhatnánk továbbá Rousseau híres kérdésére is az emberek közötti egyenlőtlenség eredetével kapcsolatban: „Az ember szabadnak született, és mindenütt láncokat visel. Némelyek a többi ember urának képzelik magukat, pedig még inkább rabszolgák, mint amazok. Hogyan következett be ez a változás? Nem tudom. Mi teheti jogossá?”⁴⁰

Eme kérdésfeltevések a régebbi történetírás figyelmét is felkeltették már. Különösen olyan mozgalmas időszakok esetében, mint az 1764–65-ös Diéta vitái Kollár Ádámnak a magyar közjogi berendezkedésről szóló provokatív munkái körül; vagy az 1790-es évek eleje, amikor a hazai politikai berendezkedés alapjaira vonatkozó nézetek radikális újragondolásának lehetünk tanúi; vagy

³⁷ Köszönet Kontler Lászlónak a problémával kapcsolatos felvetésekért.

³⁸ Montesquieu 2000: 53–54.

³⁹ Pocock 1999: 309–345.; Hont 1987: 253–276.

⁴⁰ Rousseau 1978: 467–468.

a reformkor, amikor a liberális eszmék hatására megannyi politikai és társadalmi intézmény legitimitása látszik meginogni a vármegyei szervezettől az ősiségen át a társadalom rendi jellegéig. Ami azonban mindig is problematikus maradt, az a politikai diskurzusok kontinuitásainak és diszkontinuitásainak kérdése e forró időszakok között.

Éppen ezek a kevésbé vizsgált szakaszok teszik olyan ígéretessé az újraolvasás szempontjából a politikai rendhez kapcsolódó kérdéseket, ezekben ugyanis igazán kellemes meglepetésekre számíthatunk. Szemléletesen példája lehet ennek egy olyan 18–19. századi neves közéleti személyiség, az akadémia, a cenzúra, a rendi alkotmány kapcsán gyakran megszólaló gróf Dessewffy József esete, aki ahelyett, hogy saját jogán lenne tárgya eszmetörténeti vizsgálódásoknak, mások történeteiben szokott szerepelni, mint a „Nagy Másik”. Számon tartjuk például Kazinczy barátjaként; Széchenyi Hiteljének kritikusaként, az 1830-as évek fiatal irodalmár nemzedékével, Bajza Józseffel és Toldy Ferencsel folytatott *Conversations Lexicon-i* pöréért, a magyar konzervatív mozgalmat megalapító fiai (Dessewffy Aurél és Emil) miatt. E relatív érdektelenséget alighanem az magyarázhatja, hogy Dessewffy élete és működése az 1790-es évek és a reformkor ifjabb generációinak reformmozgalmai – a *whig* értelmezés szempontjából legérdekesebb pillanatok – közötti kevésbé inspiráló szakaszra esik. Pedig Dessewffy életműve szinte kihívja a cikkünk elején megfogalmazott módszertani program alkalmazását: egyfelől széles körű és meglepő irányokban tájékozódó olvasottsága, s így politikai megnyilatkozásai szempontjából releváns kontextusok gazdagsága miatt, másfelől a szociokulturális tényezők jellegzetessége folytán. E főúr életét ugyanis részben arisztokrata életformája, részben azoknak az északkelet-magyarországi rendi és felekezeti szubkulturáknak a kapcsolatrendszerei határozták meg (ezekről egyfelől a Kazinczy-levelezésnek, másfelől Dessewffy saját levelezésének köszönhetően igen sokat tudhatunk), amelyek a maguk módján vélhetően még fontosabb szerepet is játszottak a nyilvánosság tereiként és szocializációs környezetként, mint az országos politika.⁴¹

Ez csupán egyetlen, kiragadott példa, a sort még folytatni lehetne a politikai rendről való korabeli gondolkodást meghatározó olyan beszédmodok felsorolásával, amelyek mind-mind speciális figyelmet érdemelnének a kameralizmustól a hazai jogon át a klasszikus politika alakváltozataiig (lásd például a republikanizmust és a neosztoicizmust) és így tovább.

(1) A kameralizmus, különösen H. Balázs Éva kutatásai óta, alaposan vizsgált területe a 18. század jelenségeinek, mi azonban úgy gondoljuk, érdemes volna, a „hosszú 18. század” keretei között mind térben, mind időben kiterjeszteni a kameralizmus beszédmódjának kutatását, hiszen a kamerális tudományok

⁴¹ Vaderna Gábor irodalomtörténész számos fontos esettanulmányban mutatta be Dessewffy életművének kultúrtörténeti összefüggéseit. Lásd például a *Votum separatum. Gróf Dessewffy József, a sajtószabadság és a brit példa* címmel megtartott előadását a 2008-as piliscsabai Burke-konferencián, illetve a 2007-es Vetésforgón *Nevelés és Bildung* címmel tartott előadását, továbbá lásd: Vaderna 2006, 2007, 2008.

1848-ig kötelező tananyagot képeztek az egyetemen és a királyi akadémiákon, így alighanem fontos eszközként szolgálhattak még a reformkori politikai szereplők gondolkodása számára is. Álljon itt két idézet a kameralizmus kutatásában rejlő lehetőségek érzékeltetésére. Az első Horváth Pál jogtörténésztől származik, s a reformkori nemzedékkel kapcsolatban fogalmaz meg egy érdekes gondolatot, mondván: „Különös színfoltja azonban a tudománytörténetnek, hogy ez a politizáló jogász értelmiség eredetileg a politikai-kameralis tudományok képviselőitől, továbbá a romantikus történetírás nagy alakjától, Horvát Istvántól tanulta a magyar történelmet, de az általa kitermelt jogtörténet mivoltának és feladatainak kérdésében viszont tőle független, önálló véleményt alkotott.”⁴² S valóban, mondhatjuk, tényleg figyelemreméltó, hogy a reformkori nemzedék még a kameralisztika hazai uralma idején tanult jogot, s tanulta meg, amit a kameralizmus a politika, a közhaszon, a közboldogság tekintetében állít, miközben szocializációjuknak ez a szála (általában) a liberális reformkor narratívájának (Horváth Pál mondata esetében viszont a „jogi historizmus”) árnyékában szinte teljesen elveszti minden érdekességét. A másik idézet pedig Kazinczy Ferenc egyik, 1825-ös leveléből származik, aki egy Zemplén megyei követválasztási rivalizálást kommentálva azt írja Dessewffy Józsefnek: „Szeretem én, aki Montesquieu-t, Filangierit, Beccariát, Sonnenfelset megtanulta: de az én vélekedésem szerint a követben semmi sem kívántatik annyira mint a reménységtől s félelemtől szabad lélek, s én Szemerét ilyennek ismerem.”⁴³ E kiragadott részletnek eredeti szövegösszefüggéseiben megvan a maga jól beazonosítható és további elemzésre méltó aktuális politikai üzenete: ugyanis itt a kormányzati nyomásgyakorlással szembeni kívánatos magatartást fogalmazza meg Kazinczy. Számunkra azonban ebből most csupán annyi fontos, hogy érveit egy olyan szembeállításra alapozza, amelynek egyik oldalán a modern tudományok, köztük *Sonnenfels*, ismerete, a másikon az ideális politikusi személyiség nehezen eltéveszthetően (neo)sztoikus leírása van, s hogy a felsorolt tudósok nevével Kazinczy a korszerű politikai ismeretek körére utal (amivel szemben persze valami mást, egy erkölcsi normát preferál).

(2) A hazai jog (ideértve az ősi alkotmány néven ismert jelenséget) is tartogathat még számos újdonságot, amennyiben nyelvi kontextusként kezeljük a 18. századi politikai szövegek olvasásakor. Ezt egyetlen példával szeretnénk érzékeltetni, a törvény fogalmának bizonytalanságaival. Szijártó M. István hívja fel arra a figyelmet monográfiájában,⁴⁴ hogy a kora újkori (magyar) törvényhozás aligha írható le a mi bevett nyelvi eszközeinkkel, ezért ő – gondosan mérlegelve a téma hazai és külföldi szakirodalmának idevágó téziseit – a Diétát nem is igazán

⁴² Horváth 2003: 36.

⁴³ Kazinczy 1864: 338.

⁴⁴ Szijártó 2005: 29–43. Csak, hogy lássuk, mennyire kiterjedt hivatkozási bázisa, álljon itt az általa megemlített szerzők listája: Gerics, Bán, Benda Kálmán, Csizmadia, Bónis, Ereky, Mezey, Ring, Grünwald, Péter László, Szekfű, Ember, Trócsányi, Mályusz; Brunner, Evans, Koenigsberger, Bérenger, Hartley, Dickson, Lehmann, Miller, Russel, Clark, Holmes.

tekinti törvényhozásnak, s az általa elfogadott dekrétumokat sem törvényeknek, mivel ezek a dekrétumok nem mutatják fel a modern törvény „kötelező jogi norma” jellegét, sokkal inkább pillanatnyi erőviszonyok rögzítésére szolgáltak. Mint Péter László híres tanulmánya nyomán mondja,⁴⁵ csak az 1790-es években, Montesquieu recepciója nyomán lett a Diéta modern törvényhozó testületté a kortársak szemében is.

Anélkül, hogy „fel kívánnánk találni a spanyolviaszt”, érdemes megjegyeznünk, hogy ez a politikai intézmények működéséből levezetett tézis a magyar Diéta működéséről a politikaelmélet története felől nézve korántsem meglepő. A törvény, a törvényhozás és a jog fogalmi és gazdag diskurzusai a kora újkorban a legkevésbé sem szoríthatók be a montesquieu-i modellbe. Hogy ezt egyetlen példával érzékeltesük, idézzük fel egy másik klasszikus politikaelméleti szerző, John Locke Második értekezésének gondolatait. Locke azt írja: „mivel rövid idő alatt megalkothatóak azok a törvények, amelyeket állandóan kell alkalmazni [...] nincs szükség arra, hogy a törvényhozó szerv állandóan működésben legyen”,⁴⁶ s ugyanő írja azt is, hogy a törvények megsértése a végrehajtó hatalom részéről hadiállapotba helyezi a társadalom tagjait, akiknek így joguk van ellenállni a törvénytelen parancsoknak.⁴⁷ Talán mondanunk sem kell, hogy ez a magyar rendek ellenállási jogára távolról emlékeztető gondolatmenet szintén meglehetősen messze esik a modern törvényfogalomtól és a modern törvényhozási koncepciótól, miközben semmi okunk nincs feltételezni azt sem, hogy Locke úgy vélte volna, hogy az angol Parlamentnek nem kellene rendszeresen üléseznie. Félreértés ne essék, nem kell Locke hatásának filológiai bizonyítására várnunk ahhoz, hogy az 1790 előtti magyar Diéták működésének előfeltevéseiben felismerjük a Locke-tól ismerős gondolatokat. A hasonlóság magyarázata ennél sokkal triviálisabb: mind a magyar Diéták, mind Locke ugyanabban a kora újkori európai politikai kultúrában működtek, még ha annak számos szempontból igencsak eltérő végein is. Némiképp egybecsengő eltérésük a mi fogalmainktól ezért egyrészt aligha meglepő, másrészt szinte kiköveteli a közelebbi eszmétörténeti vizsgálódást.

(3) A klasszikus politikával kapcsolatban már Takáts József 1998-as cikke fontos gondolatokat fogalmazott meg, felhívva a figyelmet a republikanizmus beszédmódjának jelentőségére még az 1810-es évek politikai gondolkodásában is.⁴⁸ Ez a politikát morális frazeológiával, például a virtus, az egyetértés, a közjó vagy a korrupció fogalmaival megragadó nyelvezet azonban ma sincs az érdeklődés középpontjában, mint ahogy szinte sosem volt. Aligha véletlen, hogy eddig inkább csupán az irodalomtörténészek figyelmét keltette fel ez a műfaj: költők, így például Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel műveiben találjuk meg, különösen az ódákban a republikanizmus nyomait. Jóllehet a jelen-

⁴⁵ Péter 1998: 342–357.

⁴⁶ Locke 1999: 138.

⁴⁷ Locke 1999: 196.

⁴⁸ Takáts 1998.

ség érdekessége vélhetően túlmutat a poézisen, azonban a 18. századi hazai iskolai curriculumok latinizáló, retorikai, grammatikai és poétikai tananyaga, amely vélhetően a leginkább okolható azért, hogy a 18. században a republikánus nyelvi tradíció átöröklődött és fennmaradhatott, inkább tűnt devianciának, az elmaradottság jelének, mint a politikai kultúrát formáló pozitív tényezőnek. Holott e republikánus beszédmód elterjedésének igazán figyelemreméltó példáit lehet megtalálni, így például azt az 1720-as években épült mezőtúri városháza nyugati homlokzatán olvasható feliratot, amely szerint: „1726. évben Törő András úr bírósága alatt közgyűlölet, magánhaszon, éretlen tanácsok; e három miatt pusztulnak el a birodalmak.”⁴⁹ S, tegyük hozzá, e felirat azon a Mezőtúron van, ahol a 18. században egy protestáns iskola, Debrecen partikulája működött.

És akkor még nem említettük a monarchikus, arisztokratikus, demokratikus uralmi formák megkülönböztetésének, történeti egymásra következéseinek, a törvényességnek az uralmi formák jó és rossz változatai közötti különbségtételben játszott szerepét hangsúlyozó szintén klasszikus, platóni, arisztotelészi, polübioszi elméletét, amely a korszak politikáról való gondolkodásának kezdettől közhelye, de még a felvilágosodással sem tűnik le, hiszen Montesquieu éppúgy alkalmazza, mint az 1790-es évek magyar rendi mozgalmainak diskurzusai. Hogy mennyire magától értetődő volt ennek a modellnek a használata, arra példaként hozhatjuk Decsy Sámuel Magyar almanakját, amelyben a 18–19. §-ok hosszasan taglalják a különféle uralmi formák eredetét, történeti sorát és vegyes formáit. Így például azt, hogy Magyarország és Nagy-Britannia egyaránt „monarchico-aristocraticus”, míg Svédország „monarchico-aristocratico-democraticus”, utóbbi azért, mert ott a paraszti rend is része a politikai testnek. Vagy, hogy a „despoticus” uralmat a monarchiától az különbözteti meg, hogy ott nem igazodnak „fundamentomos törvényekhez”.⁵⁰

S végül említsük meg a részben Lipsius nyomán népszerűvé váló neosztoicizmust, amelynek 17. századi magyarországi népszerűségét Bene Sándor bravúros elemzéssel magyarázta meg,⁵¹ s amelynek 18. századi továbbélésére is mutatott példákat. Mi pedig azt is tudhatjuk, hogy mivel a neosztoicizmust a maga iskolai curriculumába beépítő jezsuita oktatási rendszer a 18. század első kétharmadában kulcsszerepet játszott a hazai iskoláztatásban, aligha kell meglepődnünk tartós 18. századi népszerűségén.⁵² Igaz, azt is hozzátehetjük, hogy ekkorra a neosztoicizmus nagyrészt már elveszti katolikus jellegét, s így joggal mutathatunk rá, hogy a református Kazinczynak fentebb idézett szavaiban a kívánatos politikusi magatartás megfogalmazásakor nem a modern tudományok ismeretét, hanem a „reménység-től s félelemtől szabad lélek” neosztoikus ideálját részesíti előnyben.

Az ilyen nyelvi kontextusok részletes vizsgálata adna alkalmat arra, hogy tesztelhesük a következő munkahipotézisünket: azt tudniillik, hogy az 1790-es

⁴⁹ Ezt az érdekes adalékot Mezőtúr város honlapja közli: <http://www.mezotur.hu/mezotur/tortenelem/?PHPSESSID=509637392c8aef8d761ba54c619d236c>

⁵⁰ Decsy 1793: 59–61.

⁵¹ Bene 1999.

⁵² Kosáry 1980.

évek második felétől a politikai viszonyok konszolidálódásában nem csupán a jakobinus összeesküvést követő politikai represszió és a nyomtatott nyilvánosságára ránehezülő cenzúra játszott fontos szerepet, s nem is csak a felvilágosodás különféle irányzatainak visszaszorulása. Legalább ilyen fontos szerepet játszott az egyszerűség kedvéért itt „protokonzervatív diskurzusnak” nevezett konstelláció kialakulása, amelyben a politikai rendre vonatkozó legkülönbélebb eredetű fogalmak és diskurzustípusok keveredtek el, s egyaránt a fennálló viszonyokkal szembeni elfogadás és türelem eszközévé váltak. Hogy ez mennyire nem feltétlenül jelentette a felvilágosodás tagadását, arra álljon itt egy idézet egy 1795-ös, francia forradalom elleni röpiratból: „Azt mondják hogy a' Frantzia Révolútió, a' Filozófiának, és a' Meg-Világosodásnak Munkája. Igaz hogy már sokkal annak ki-ütése előtt, meg-jövendölték azt a' megvilágosodott, és filozofáló Emberek; a' kik látták, hogy Frantzia Ország egy olly beteg Test, mellynek hatalmas ér-vágásra van szüksége: De azt nem gondolták, hogy olly meggondolatlan és irgalmatlan Orvosok kezeik közé fogna esni; a' kik először-is a' Fejét vágván le a' Státus beteg Testének, hogy a' többé soha ne fájjon; azután tűzzel vassal kergetik ki belőle a' meg-rögzött nyavalyákat; és így formállyanak mint-egy újonnan született Testet, mellynek tulajdonságai még a' Saturnus Idejébe-is bé-ilyenek, és annak boldog állapotja, más Nemzetségeknek-is Például legyen.”⁵³

E munkahipotézis, amennyiben további érvekkel alátámaszthatónak bizonyul, több ponton is árnyalhatná mind a 18. és a 19. századi magyar politikai kultúra belső összefüggéseivel kapcsolatos képünket, s talán segíthetne jobban megérteni a liberális és a konzervatív politikai nyelvek reformkori recepciójának sajátosságait is.

V. LEZÁRÁS

A 18. századi magyar politikai irodalom olvasásával kapcsolatos megjegyzéseink végéhez értünk. Igyekeztünk érvekkel szolgálni amellet, hogy az általunk látni vélt hiátus az eddigi politikai eszmetörténeti érdeklődésben bizonyos elméleti, módszertani megfontolások és a megfelelően megválasztott kiindulópont segítségével kitölthetőnek bizonyulhat, s hogy a 18. századi magyar politikai szövegek illetően olvasása érdemi módon járulhat hozzá a maga eszközeivel a kor politikai valóságának megértéséhez.

Ehhez két konkrét példával is szolgáltunk, a kollektív identitás és a politikai rend kulcsfogalmainak esetével. Igaz, e példákat bemutatva is inkább kívánságokat, hiányokat, mint eredményeket soroltunk, de talán így is sikerült érzékeltetnünk, hogy minden ellenkező elképzeléssel szemben, ezeknek a korabeli szövegeknek megvan a maguk eszmetörténeti relevanciája, méghozzá nem is kevés.

⁵³ Sz. P. S. 1795.

Mint minden gondolatmenetnek, ennek is megvannak a maga korlátai és hiányosságai, amelyeket a legkevésbé sem szeretnénk tagadni, de tegyük hozzá, mondanivalónkat meglehetősen egyszerűen össze lehet foglalni: itt vannak előtünk szép számmal 18. századi politikai szövegek, tudjuk, hogy ezek akkor fognak érdemben mondani nekünk valamit, ha megismerjük a gondolatmenet felépítését meghatározó nyelvi és szociokulturális összefüggéseket. Nosza, lássunk hozzá!

FORRÁSOK

- Aranka György 1790: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár.⁵⁴
- Aranka György 1791: *Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről egy próba II. Fridrik prussiai király munkái közül. Francziából*. Kolozsvár.⁵⁵ (Ball 219/4)
- Bárány Péter 1791: *A köznép megvilágosodásáról. Ewald I. L. után németből ford.* Bécs. (Ball 173/1)
- Decsy Sámuel 1793: *Magyar almanak*. Bécs.
- Decsy Sámuel 2008: *A magyar szent koronának és az abhoz tartozó tárgyaknak históriája*. Budapest.
- Katona István 1793: *A' magyar szent Koronáról doct. Decsy Sámueltól írtt Históriának meg-rostálása*. Buda.
- Kazinczy Gábor (szerk.) 1864: *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel. 1793–1831. III. kötet*. Pest.
- Kármán József 1981: *A nemzet csinosodása*. Budapest.
- Kenessey György 1791: *A' ditső magyar haza arany szabadságinak vissza-térésén és anyai nyelvének épületén fel-jött magyarok tsillaga*. Buda.
- Locke, John 1999: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Kolozsvár.
- Lőkös István (szerk.) 1989: *Külömb-külömb fele jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*. Budapest.
- Montesquieu, Charles Secondat 2000: *A törvények szelleméről*. Budapest.
- N. n. 1790a: *Az erőszakos térítőknék a szent vallással való káros visszaélésekről, egygy igaz Catholicus*. H. n.
- N. n. 1790b: *Az emberi polgárságban található valóságos elsőségnek igaz mértéke*. H. n.
- N. n. 1791a: *Minek a' pap az Ország Gyülésben? a' magyar Országi papi-rendek az ország gyülésében helynek lenni nem kellene*. H. n. (Ball 330/3)
- N. n. 1791b: *A szerzeteseknek Franciaországban lett eltöröltetése alkalmával*. H. n. Okolicsányi József 1790: *Hungarus dis-interressatus et ideo verus patriota*. [Buda.] (Ball 316/1)
- Ondrejovics Bálint 1794: *Józan elmélkedés a magyar szent korona eredetéről a mostan támadott új világoztók ellen*. Pest. (Ball 323/7)

⁵⁴ A Szrógh Sámuel-féle német nyelvű fordítás benne van a Ballagi-gyűjteményben Ball 221/8 szám alatt.

⁵⁵ A bevezetés szerint nem Aranka a fordító, ő csak javította a fordítást és megírta a bevezetést. Lásd még Ballagi 1888: 520.

- Oswald Zsigmond 1792: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó sziv.* Pest. (Ball 316/3)
- Pézteli József 1790a: *A' magyar koronához, mikor... Budára lett le-vitettetésekor, ... februáriusnak 20-dik napján 1790-ben Komárom alatt meg-állapodott ...* Komárom. (Ball 327/3)
- Pézteli József 1790b: *A' magyar koronának rövid históriája melyet az aszszonyok' és gyermekek' kedvekértszedezetett öszve ...* Komárom. (Ball 340/2)
- Pézteli József 1790c: *A Sz. Koronának a' magyarokhoz intézett köszöntése melyet írt...* Komárom. (Ball 258/8)
- Rousseau, Jean Jacques 1798: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In: Rousseau, Jean Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek.* Budapest. 467–497.
- Schweighofer, Johann 1785: *Patriotische Bemerkungen über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn.* Frankfurt. (Ball 331/1)
- Szacsvay Sándor 1790: *Hazafiak tüköre. Magyarok! A' ki jól köt, jól old.* Pest – Buda – Kassa.
- Szaicz Leó 1793: *Magyar és Erdély-oroszágnek mind világi, mind egyházi történetei, melyeket rövid sommába foglalt... egy szabadon gondolkozó hazafi.* Pest.
- Sz. P. S. 1795: *A frantzia országai revolútziónak, vagy Zenebonás támadásnak okai röviden előadva.* H. n. (Ball 222/8)
- Trenck, Friedrich 1790a: *Szomorú beszéd és hazafiúi gondolatok a második József római császár...* H. n.
- Trenck, Friedrich 1790b: *Mérő-serpenyő, mellyel a fejedelem' és a' papság' hatalmát össze-mérte Trenck.* H. n. (Ball 258/5)
- Vályi András 1791: *Beszéd a' nemzeti nevelésről.* Pest.
- Vályi András 1793: *A' magyar nyelvnek könnyen, és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások' példái a' magyar könyvszerzők munkáiból.* Pest.
- Weinbrenner Joseph 1792: *Patriotische Gedanken und Vorschläge, über den gehemmtten Ausfuhrhandel in den deutschen und ungarischen Provinzen des Erzhauses Österreich.* Wien.
- Weszprémi István 1795: *Magyar országai öt különös elmélkedések 1., A' magyar szent koronáról 2., A' magyar királyné vizéről 3., A' leg-régibb magyar grammatikáról 4., Némelly régi magyar királyoknak ritka pénzeikről 5., A magyar-országai szőlő-tökéken nőtt 's nevelkedett aranyról. Tölldalék: A' magyar-országai régi orvos doctorokról.* Pozsony.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Eszter 2004: Kulturális transzferek a történeti kutatásban. (Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales [EHESS] tanárával.) *Aetas* (19.) 3–4. 245–253.
- Ballagi Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* H. n.
- Barta István 1963: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle* (6.) 3–4. 305–343.

- Barta István 1966: *A fiatal Kossuth*. Budapest.
- Bence György 1993: Márkus és a kulcsszavak. In: Erdélyi Ágnes et al. (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 81–98.
- Benda Kálmán 1978: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest.
- Bene Sándor 1999: *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1998: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.
- Bodi, Leslie 1977: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung, 1781–1795*. Frankfurt am Main.
- Butterfield, Herbert 1951: *The Whig Interpretation of History*. London.
- Concha Győző 1885: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest.
- Dienes Dénes – György Kosztik Gábor (szerk.) 1996: *A Sárospataki Református Kollegium Tudományos Gyűjteményei Levéltárának fond- és állagjegyzéke, 1294–1990*. Sárospatak.
- Eckhardt Sándor 2001: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest.
- Engel-Jánosi, Friedrich 1930: Josephs II. Tod im Urteil der Zeitgenossen. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Vol. 44. 324–345.
- Espagne, Michel – Werner, Michael 1986: Deutsch–französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des CNRS. *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*. Vol. 14. 502–510.
- Espagne, Michel – Werner, Michael 1999: *Les transferts culturels franco–allemands*. Paris.
- G. Etényi Nóra 2003: *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2005: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2008: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest.
- Gángó Gábor 1999: Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: Kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? *Holmi* (11.) 3. 327–342.
- Gángó Gábor 2002: Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok. Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről. *Világosság* (43.) 4–7. 179–186.
- Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest.
- Grünwald Béla 2000: *A régi Magyarország, 1711–1825*. Budapest.
- Gugitz, Gustav – von Portheim, Max 1912: Friedrich Freiherr von der Trenck. Ein bibliographischer und iconographischer Versuch. Wien.
- H. Balázs Éva 1967: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest.
- H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest.
- Halmos Károly 2003: A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei. In: Bessenyei József et al. (szerk.): *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból*. Miskolc, 205–221.

- Haselsteiner, Horst 1993: Bemerkungen zur Beurteilung Josephs II. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*, Budapest, 113–115.
- Hont István 1987: The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the 'Four-Stages Theory'. In: Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*. Cambridge, 253–276.
- Horkay-Hörcher Ferenc (szerk.) 1997: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs.
- Horkay-Hörcher Ferenc 2006: *A gentleman születése és hanyatlása. Válogatott eszmetörténeti tanulmányok, 1990–2005*. Budapest.
- Horváth Pál 2003: Adalékok a politikai kamerális tudományok és a modern jogtudomány kifejlődéséhez Magyarországon. In: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*. Budapest, 32–41.
- Hörcsik Richard 1998: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak.
- Kecskeméti Károly 2008: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest.
- Kerényi Ferenc 2002: *Pest vármegye irodalmi élete: 1790–1867*. Budapest.
- Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.) 2007: *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelve*. Budapest.
- Kontler László 2007: Translation and Comparison: Early Modern and Current Perspectives. In: *Contributions to the History of Concepts* (3.) 1. 71–102.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kókay György 1970: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*. Budapest.
- Kókay György 2000: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest.
- Labádi Gergely 2008: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*. Budapest.
- Lunzer, Marianne 1979: *Josephinisches und antijosephinisches Schrifttum*. In: Zöllner, Erich (Hrsg.): *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Wien, 53–63.
- Lüsebrink, Hans-Jürgen 1998: Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany. In: Hampsher-Monk, Iain – Timans, Karin – van Vree, Frank (eds.): *History of Concepts: Comparative Perspectives*. Amsterdam, 115–128.
- Mályusz Elemér 2002: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest.
- Miskolczi Ambrus 2007: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Budapest.
- Oz-Salzberger, Fania 2003: Translation. In: Kors, Alan Charles et al. (eds.): *Oxford Encyclopedia of the Enlightenment*. Vol. 4. Oxford, 181–188.
- Oz-Salzberger, Fania 2006: The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects. *European Review of History* (13.) 3. 385–409.
- Péter László 1998: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest.

- Pocock, J. G. A. 1971: *Politics, Language and Time: Essays on Political Thought and History*. New York.
- Pocock, J. G. A. 1973: Verbalizing a Political Act: Toward a Politics of Speech. *Political Theory* (1.) 1. 27–45.
- Pocock, J. G. A. 1981: The Reconstruction of Discourse: Towards a Historiography of Political Thought. *Modern Language Notes* (96.) 3. 959–980.
- Pocock, J. G. A. 1985: Introduction: The State of the Art. In: Pocock, J. G. A.: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1–36.
- Pocock, J. G. A. 1990: The Concept of a Language and the *métier d'historien*: Some Considerations on Practice. In: Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*. Cambridge, 19–38.
- Pocock, J. G. A. 1999: *Barbarism and Religion. Vol. 2. Narratives of Civil Government*. Cambridge.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest.
- Poór János 2006: *Az osztrák örökösödési háború*. Budapest.
- Rákai Orsolya 2008: *Az irodalomtudós tekintete: az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*. Budapest.
- Román János 1956: *A sárospataki kollégium*. Budapest.
- Rosenstrauch-Königsberg, Edith (Hrsg.) 1988: *Literatur der Aufklärung 1765–1800*. Wien – Köln – Graz.
- Sashegyi Oszkár 1938: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest.
- Schlett István 2004: *A magyar politikai gondolkodás története*. Budapest.
- Szabó Márton 1998: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest.
- Szabó Márton 2003: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest.
- Szekfű Gyula 1931: A tizennyolcadik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet VI*. Budapest.
- Szekfű Gyula 1933: A tizenkilencedik és huszadik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet VII*. Budapest.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest.
- Szijártó M. István 2006: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest.
- Szilágyi Márton 2007: *Határpontok*. Budapest.
- Takáts József 1998: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 5–6. 668–686.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég* (7.) 2–3. 75–130.
- Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal (eds.) 2006: *Discourses of Collective Identity in Central and South-east Europe (1770–1945), Texts and Commentaries*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest.

- Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.) 2009: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. (Megjelenés előtt.)
- Ugrai János 2007: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. Budapest.
- Vaderna Gábor 2006: Dohányozni szabad? Betegség és irodalom. In: Menyhért Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Amihez mindenki ért... Kultúratudományi tanulmányok*. Budapest, 89–105.
- Vaderna Gábor 2007: Ízetlenségek és nudítások, ábrázolás és imitáció: Kazinczy Ferenc és Dessewffy József vitája Himfyről. In: Devescovi Balázs – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor (szerk.): *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Budapest, 449–464.
- Vaderna Gábor 2008: Egy holttest gróf Dessewffy József birtokán. In: Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest, 119–140.
- Vermes Gábor 2005: Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. *Aetas* (20.) 1–2. 213–230.
- Wangermann, Ernst 1966: *Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen*, Wien – Frankfurt – Zürich.
- Wangermann, Ernst 1993: Die Reaktionen an die Reformen Josephs II. in der Broschüren-Literatur. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában? Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 249–257.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2003: Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité. *Annales HSS* (58.) 1. 7–36. (Magyarul lásd: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2007: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása. *Korall* (8.) 28–29. 5–31.)
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (dir.) 2004: *De la comparaison à l’histoire croisée*. Paris.